АЛИШЕВ С.Х. ГАЛИШАҺ МОРЗА НӘСЕЛЕ

Отзыв посвящен последнему труду известного татарского историка доктора исторических наук Саляма Хатиповича Алишева (1929–2015), жанр которого автор определил как «роман-хроника». В нем повествуется о представителях десяти поколений рода Алишевых (потомков мурзы Галишаха). Произведение состоит из трех книг, каждому из которых соответствует определенная историческая эпоха: вторая половина XVI – XVII вв.; XVIII век и XIX – первая половина XX вв. О жизни и деятельности представителей рода С.Х. Алишев повествует на широком историческом фоне, часто привлекая документальные источники, а также «деревенские легенды» своих предков. Благодаря этому возникает проникновенная картина мира, состоящая из трех частей: «история рода», история народа» и «история страны».

В первой книги «романа-хроники» через образ Галишаха и его сыновей воссоздана жизнь татарских мурз, с этнографической точностью излагаются сюжеты об основании новой деревни, свадебных обрядах и женитьбе представителей татарской элиты.

После приписки Петром I татарских мурз в государственные крестьяне, потомки мурзы Галишаха превратились в представителей податного сословия. Поэтому во второй и третьей книгах «романа-хроники» главные герои – деревенские муллы, жизнь и повседневные заботы которых показаны на фоне трудовых забот, горестей и радостей крестьян-хлебопашцев. Автор не уделяет внимания на теологические вопросы и сосредоточился, главным образом, на социальном поведении мулл, на их взаимоотношениях с прихожанами. Наряду с исполнением религиозных обязанностей, потомки Галишаха во многом выступают в качестве лидера односельчан, через родственные связи формируют клан духовных лиц в округе. Наиболее видным представителем этого клана, завоевавшим большой авторитет среди населения, является ишан д. Кизляу Губайдулла (1751–1823). Роман завершается рождением в 1929 г. у муллы Хатипа сына Саляма.

Написание историком-профессионалом историко-художественного произведения требует определенной смелости. Как правило, творческое начало, фантазия писателя и историческая реальность – несовместимые вещи, очень часто противоречат друг другу. «Роман-хроника» С.Х. Алишева в этом отношении представляет исключение: мысли историка и писателя взаимно дополняют друг друга. В этом, на наш взгляд, заключается успех исторического произведения, посвященного представителям рода мурзы Галишаха.

Ключевые слова: род мурзы Галишаха, С.Х. Алишев, исторический роман, ишаны, муллы.

Күренекле татар тарихчысы Сәлам Хатыйп улы Алишев мөселман өммәтендәге татар морзаларының язмышларына багышланган мәкаләсендә аларның, Россиядәге яңа иҗтимагый-сәяси шартларга яраклашып, бер өлеше – сәүдәгәр, икенче төркеме – руханилар, өченчеләре игенчеләр булып китүен шәрехләгән иде. Үзе морзалар нәселеннән булган галим мондый нәтиҗәне тарихи чыганакларны өйрәнеп кенә түгел, ә үз нәсел-нәсәбәтенең үткәнен дә яхшы белгән хәлдә ясаган икән.

2009 елның 24 мартында Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтында тарих фәннәре докторы Сәлам Хатыйп улының 80 еллык юбилее уңаеннан «XV–XIX гасырларда Урта Идел төбәге халыкларның тарихи язмышлары» исемле бөтенроссия фәнни практик-конференциясе уздырылган иде. Шушы фәнни чарада юбиляр «Галишаһ морза нәселе» исемле темага доклад укыды, һәм ул конференция материалларында басылып та чыкты. Әлеге доклад галимнең үз нәсел тарихына кагыла: «Мин үземнең шәҗәрәне төрлечә тикшереп карадым. Бер яктан Ш. Мәрҗани, Риза казый Фәхретдин язмалары, икенче яктан җир-йорт, җан исәбен алу язмалары (писцовые, переписные книги и ревизские сказки) белән чагыштырып карадым. Ш. Мәрҗани үзенең атаклы «Мөстәфадел–әхбар...» китабында бу шәҗәрәне Нигъмәтулла хәзрәттән башлый һәм аны Галишаһ – Галиш – Алиш морза белән тәмамлый. Галишаһны Ш. Мәрҗани Тау ягындагы (Дагстан яисә Җәбәлстан дип тә атаганнар) Шонгаты – Олы Әтрәч авылыннан ди. Олы Әтрәч XIV гасырда болгарларның әмирлек үзәге булган. Аңда Исан дигән әмир акча да суктырган. Безнеңчә шәҗәрә болай була: Галишаһ (җир-йорт исәбен алу кенәгәсе – «писцовая книга» буенча, XVI йөзнең икенче яртысы – XVII йөзнең беренче яртысы), аның улы Әлмәтулла (XVII гасырның беренче яртысы). Ул «болгар бабаларыбызның урынын яңадан үзләштерәм», дип Кама аръягына чыгып, Мораса елгасына Гәрәй суы кушылган җиргә каршы, хәзерге Иске Әлмәт авылын төзи... балалары Сөрмәт, Килка, Өрмәмеш, Нурмый була. Шулардан улы Сөрмәт (1620 елларда туып, шул гасыр ахырында үлә) Сәмәркаңд шәһәрендә укый, Коръән хафиз, ягъни Коръәнне яттан белүче була. Сөрмәт улы Ибраһим (1690–1780) – 1744 елгы сан алу буенча аның балалары: Хөсәен – 20, Җәгъфәр дигәне – 15, Зәйни – 12 яшьтә булалар. Җәгъфәр (1729–1796) – зур галим, китаплар авторы...».

Юбилейдан соң озакта үтми Сәлам Хатыйп улы нәсел-нәсәбәте хакында «Галишаһ морза нәселе» исемле китап тәмамлый. Аннан бер өзек «Петр Беренче заманы» исеме астында «Мәгариф» журналында (2009, №3) да дөнья күргән иде. Кулъязманы нәшер итү төрле сәбәпләр белән тоткарланды һәм, ниһаять, узган ел бу әсәр басылып чыкты (Алишев С.Х. Галишах морза нәселе. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 559 б.). Сәлам Хатыйп улы 2015 елның 5 маенда фатирында миңа яңа гына «табадан төшкән» китабын бүләк итте. Олпат галимнең ул көнне минем белән бу дөньяда үз миссиясен үтәгән кеше буларак сөйләшкәнен мин бераз вакыттан соң гына аңладым. Озак та үтмәде, 2015 елның 23 июнь көнне, Сәлам Хатыйп улы вафат булды.

Жанры «роман-хроника» дип билгеләнгән китапта Галишаһ морза нәселе вәкилләренең Сәлам Алишевка алып килүче 10 буыны тасвирлана. Китап, беренче чиратта, шушы нәселдән чыккан күпсанлы милләтләшләребез өчен

зур бүләк (алар арасында Абдулла Алиш, журналист Илсөяр Сөнкишева һ.б. бар). Бер үк вакытта хезмәт татар тарихы белән кызыксынучылар өчен дә зур вакыйга. Биредә татар элитасына кергән ике төркем – морзаларның һәм руханиларның – көнкүреше, язмышы яктыртыла.

Шунысы мөһим, автор текстта борынгы бабаларыннан калган язмаларны, «авыл тарих»ларын, «нәсел тарихлар»ын, гарезнамәләрне, бәетләрне, халык иҗаты үрнәкләрен файдалана, халык санын алуга кагылышлы чыганаклар аңа күренекле нәсел вәкилләренең туган һәм үлгән, өйләнгән елларын, гаилә әгъзаларының санын, алар яшәгән авылларда өй-хуҗалык санын тергезергә мөмкинлек биргән.

Автор, тарихи чорларны исәпкә алып, әсәрен өч өлешкә (китапка) бүлгән. Беренче китапта XVI–XVII йөзләргә, икенчесендә XVIII гасырга, өченче китапта XIX йөз – XX гасырның беренче яртысына бәйле вакыйгалар бәян ителә.

С.Х. Алишев Галишаһ нәселе дәвамчыларының яшәешен, кылган гамәлләрен киң тарихи фонда яктыртырга омтыла һәм, әйтергә кирәк, бу алым уңышлы килеп чыккан. Уку барышында «нәсел тарихы» – «милләт тарихы» – «ил тарихы» чылбыры күз алдына килә.

Иң уңышлы, «маҗаралы» бүлек дип беренче китапны атау дөрес булыр. Вакыйгалар барышы тарихи әдәбиятта «болганчык заман» («смутное время») дип аталган XVII гасыр башы күренешләрен колачлый, Борис Годуновның хакимлекне саклап калу өчен көрәшен һәм рус хакимияте астында ярты гасыр яшәгән Тау ягы тормышын тасвирлый. Төбәктә тыныч түгел, шуңа күрә хакимият авылларда йогынтылы кешеләрнең балаларын әманәт (заложник) итеп кирмәннәрдә асрый, шулар аркылы халыкны үзенә буйсындыра. Китапта Зөя кирмәненә Борындык авылы мулласының гаиләсеннән әмәнәт итеп алынган һәм архимандрит тарафыннан чукындыруга ният ителгән, качып китеп, 1609–1611 елларда ихтилалны җитәкләгән һәм, аннары, исемен үзгәртеп, хакимияттән эзен җуйган Җангали Шөгеровка бәйле сюжет линиясе бирелә.

Үзләрен «болгар әмирләреннән» дип санаган Галишаһ морзага бәйле сюжет аның атасы Хәкимҗанның бабасы, Казан ханы Сафагәрәйгә каршы чыгып, аның белән килешмичә, Иван IV гә хезмәткә керүе һәм аңа рус патшасының Кострома шәһәрендә йорт һәм җир бирүе, шулай ук Олы Әтрәч авылы янында да җирләре булу турында сөйләүдән башланып китә. Хәкимҗан морза Кострома шәһәрендә, Урта Идел буеннан китертелгән йомышлы татарлар отряды җитәкчесе буларак, булачак патша Михаил Романовның гаиләсен саклый. Аның улы Галишаһ хакимиятнең Себер походларында, башка йомышлы татарлар белән бергәләп 1594 елда нигез салынган Тара шәһәрен төзүдә катнаша.

Галишаһка авыру әтисе белән тарихи ватанына, Олы Әтрәчкә кайтырга рөхсәтне кенәз Ф.И. Шереметьев бирә. Әтисенә

хезмәтләре өчен 500 дисәтинә җир биләргә хокук та бирелә. Галишаһ морзаның Олы Әтрәчтәге утары төбәк хакимиятенең филиалына әйләнеп, аның кул астындагы Тау ягы авылларында көн күргән 500 йомышлы хезмәт иткән. Галишаһның, морза булуына карамастан, рус хакимияте белән риза булмаган мөселманнар, шул исәптән качып йөрүче Җангали Шөгеров белән аралашуы, аның җитәкчелегендәге 1616 елгы йомышлы татарлар һәм ясаклылар баш күтәрүенә яшерен ярдәм күрсәтүе ул заман татар җәмгыятендә социаль каршылыкларның кискен булмавы, һәм төрле катлам вәкилләренең рус хакимиятенә карата карашлары шактый охшаш булуы турында сөйли.

Нәсел тарихын сурәтләүдә С.Х. Алишев тарихи мәгълүматларны уңышлы файдалана. Мәсәлән, 1646 елгы «Писцовая книга» буенча Казан шәһәрен һәм бистәләрен, биредә көн күрүчеләрнең кайсы сословие вәкилләре булуларын һәм кәсепләрен бик оста тасвирлый, Җангали җитәкчелегендәге ихтилалга бәйле воеводалар һәм башка чиновниклар язган рапортларны куллана.

Автор Галишаһ морзаның улы Әлмәтулланың бер төркем кешеләр белән Кама елгасының аргы ягында, «болгар бабалары» яшәгән урында, яңа авылга (Иске Әлмәт) нигез салып күченүе, йорт салу күренешләрен мавыктыргыч итеп сурәтләгән. Гомумән, китапта XVII гасыр татар морзаларының көнкүреше, туй йоласы, өйләнү күренешләре этнографик яктан да төгәл бирелүе белән игътибарны җәлеп итә.

Икенче һәм өченче китапларның төп геройлары – мөселман руханилары. Нәсел дәвамчылары халык арасында үзләренең югары дәрәҗәләрен саклыйлар – алар авыл муллалары булып китәләр, гыйлем туплау, игенчеләрнең балаларын укыту һәм тәрбияләү, ислам дине кануннарын пропагандалау һәм авыл халкының әхлагын саклау белән шөгыльләнәләр. Руханиларның көнкүреше авыл җәмгыяте кысаларында сурәтләнә. Шул сәбәпле, авылдагы булган вакыйгаларга игътибар бирелә. Менә авыл кешеләре илнең яңа башкаласын – Петербургны – төзергә ел саен 20 ир-атны эшкә җибәрәләр, 1718 елдан, лашманнар буларак, империя флотын төзү өчен урман кисә һәм чыгара башлыйлар, бу авыр эштән муллаларын гына азат итәләр. Шулай итеп, XVIII гасырның икенче чирегеннән Галишаһ оныклары түбән статуста – крестьян булып тормыш итә башлыйлар, халык аларга «чабаталы морза» дигән кушамат тага. Автор биредә дә тарихка экскурс ясый, XVIII гасырда Урал төбәгендәге ихтилаллар турында, хөкүмәтнең чукындыру сәясәте, лашманнарның дәүләт алдындагы бурыч-йөкләмәләре, дәүләт реформалары һ.б. вакыйгаларны бәян итә.

Морза нәселе вәкилләре руханилыкны да, дөньявилыкны да тигез алып барырга тырыша. Иске Әлмәт мулласы Ибраһимның (1690-1762) улы Җәгъфәр (1729–1796) яңа авылга нигез сала – Мораса елгасының уң ягына чыгып, Яңа Әлмәтне төзи,

авылдашларына яңа җирләр алуга ирешә. Гыйлемле гаиләдә тәрбияләнгән Җәгъфәрнең улы Гобәйдулла (1751–1823) Оренбург губернасының Каргалы (Сәет) бистәсендә атаклы мәдрәсәдә белем алып, Кизләү (Корманай) авылында мәдрәсә ачып, гыйлем иясе, ишан буларак дан ала, күпсанлы муллалар-мөритләр тәрбияли. Шулай итеп, XVIII гасырның икенче яртысында Галишаһ морза оныклары күренекле рухани-суфый буларак танылалар. Әсәрдә чапанлы Галишаһ онықларының төбәктә руханилар кланнары формалаштыруда актив катнашулары, ул өйләндереп, кыз биреп, туганлык мөнәсәбәтләре урнаштыруы ассызыклана. Автор фикеренчә, муллаларның үзара берләшүе татар милләтенең оешуына зур ярдәм иткән (365 б.). Яңа Әлмәт авылы мишәрләренең 1828 елда беренче тапкыр Сабантуен уздырулары бу бәйрәмнең тарихи күренеш икәнен тагын бер кат раслый.

Китапта шәкертләрнең Казанның Күл буе мәдрәсәсендә укуларын, указ алгач, муллаларның тук һәм мәшәкатьле тормышларын оста сурәтләве дә игътибарга лаек.

С.Х. Алишев укучы игътибарын данлыклы Гобәйдулла ишанга түгел, ә Яңа Әлмәткә мулла итеп чакырылган аның улы Нигъмәтуллага (1775–1853) юнәлтә. Нигъмәтулла авыл мәктәбендә укыта, татар авылларында сирәк күренеш – мәхәлләнең җиләк-җимеш бакчасын булдыра. 1812 елда, Франция Россиягә каршы сугыш ачкач, Чистайда халык алдында мөселманнарны Ватанны саклаучы ополчениягә язылырга өндәп чыгыш ясый. Алдынгы карашлы мулланың халык арасында таралган «Бәрәңгенең файдасы» исемле кульязмасы, мөселманнарны хакимиятнең яңа чарасына – 1840 нчы еллар башында мәҗбүри рәвештә авылларда бәрәңге утыртуга каршы ихтилалдан саклап кала. Чыннан да, бу шәхес күпләрнең игътибарын җәлеп иткән. Әйтик, йортында Казан губернаторы Боратынскийны кунак иткәндә ул үзенең карашлары турында болай дип сөйли: «Барлык диннәрне дә бергә кушылып, дөньяда бер генә дин булырга кирәк дигән уйны алга сөрәм... Төп ышаныч шулай булгач (халыкларның Алланы бер дип тануы. – *И.З.*), нигә башка төрле вак ышанычларны бергә тупламаска. Ләкин мондый фикер – ерак киләчәк эше. Икенче маддә моннан гыйбарәт. Кеше үзенең тууыннан алып табигате белән ерткыч түгел. Ә тормышта кайберәүләр, усалланып, кеше үтерүгә җитәләр яки икенче кешене кыерсыталар. Мин усаллыкны шәфкатьлелек белән җиңеп булыр дип уйлыйм. Җәбер, золым күрсәң, битараф бул, усаллыкны усаллык белән җиңеп булмый» (434 б.). Мулланың икенче фикеренең Нәкышбәндия тарикате тәгълиматенә тәңгәл килгәне күренә.

Автор дини тәгълиматка зур игътибар итми, шулай да Россия Госманлы дәүләте белән сугышкан елларда Нигъмәтулланың улы Хәйрулланың (?–1888) мөселман мөселман белән сугышырга һәм бер берсенең канын түгәргә тиеш түгел дип сөйләве

татарларны армиягә бармаска этәргән сәбәпләрнең берсе булгандыр дип әйтергә нигез бар.

Китапта вакыйгалар Хәйрулланың улы мулла Хатыйпның 1929 елда Сәләм исемле малае туу белән тәмамлана.

Профессиональ тарихчы-галимнең әдәби-тарихи китап язарга алынуы – зур кыюлык сорый торган адым. Чөнки иҗади фикер һәм язучының фантазиясе белән тарихи чынбарлык тәңгәл түгел, гадәттә, еш кына каршылыкка килә. Әйтергә кирәк, бу китапта галим һәм язучы фикерләре бер-берсен тулыландырып тора. Галишаһ морза нәселе дәвамчыларына багышланган тарихи әсәрнең уңышлы килеп чыгуының төп сәбәбе шундадыр.

Заһидуллин Илдус Котдус улы,
тарих фәннәре докторы, Ш. Мәрҗани исем.
Тарих институтының яңа заман тарихы бүлеге мөдире.
zagik63@mail.ru